

Мова українських народних дум як джерело наукового пізнання

Т.П. Беценко. Текстово-образні універсалії думового епосу:

структура, семантика, функції: Монографія. — Суми :

Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. — 400с.

Трьохсотлітню історію мають українські народні думи — епічні твори, які становлять вершину поетичної творчості українського народу. Їх формування та активне поширення припадає на час утвердження української нації. В основі дум — історичні реалії XV—XVII ст.: страждання українських полонених в турецько-татарській неволі, героїзація перемог українських козаків-лицарів, утвердження духовної величі визволителів.

Українські народні думи стали предметом всебічного вивчення в першій чверті XIX ст. Означені твори досліджувалися здебільшого у фольклористичному, літературознавчому, лінгвістичному, історичному та культурологічному аспектах. Зовсім мало розвідок, присвячених мові народних дум. Однак саме словесно-образна система дум становить самобутнє явище в історії української мови. Цьому слугувала низка чинників, як-от: консервативність жанру ("закритість" щодо колективного впливу мовців), суворе дотримання виконавцями правил мовної організації творів, внаслідок цього — збереження автентичного текстового матеріалу. Рецензоване дослідження Тетяни Петрівни Беценко відкриває нову сторінку в плані мовно-стильового аналізу думового епосу. Зазначена монографія — це, по-перше, комплексний мовно-стильовий і лінгвостилістичний аналіз текстів дум; по-друге, — оригінальний погляд на специфіку текстово-образної організації аналізованих творів; по-третє, свідчення глибокої, неослабної уваги українських науковців до багатих фольклорних надбань українців.

Центральним у рецензованій праці, як це видно з назви монографії, є поняття текстово-образної універсалії. Випереджаючи хід думок, відзначимо, що виокремлення в мовно-образній системі думового тексту регулярно повторюваних образно-змістових структур — мікро- і макроодиниць — створює сприятливі передумови для серйозного лінгвістичного вивчення. Осмислення специфіки мови дум у такому ракурсі — суттєвий крок уперед у плані глобалізації лінгвістичних досліджень, присвячених розгляді конкретних питань, пов'язаних зі з'ясуванням природи категорії епічності та мовних засобів її реалізації. На сьогодні таких досліджень мало, що ж до дум, то їх взагалі не існує. Обраний підхід відкриває перспективи для подальших наукових студій, зокрема в плані встановлення мовно-стильових механізмів імпровізаційного творення / відтворення текстів дум, що до цього часу не було предметом жодних наукових досліджень.

Монографія Т.П. Беценко складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, бібліографії.

Перший розділ "Теоретичні засади дослідження текстово-образних універсалій думового епосу" присвячено розв'язанню низки теоретичних проблем, актуальних для лінгвофольклористики, а саме: диференціації понять "текстово-образна універсалія" та "формула" (1.1), описові мовної картини світу фольклорного (думового) тексту (1.2); співвіднесенню понять "концепт" і "текстово-образна універсалія" (1.3), осмисленню текстово-образної універсалії як лінгвістичної моделі (1.5), як коду, знака-символу (1.6); усвідомленню текстово-образної універсалії як текстової норми (1.7). Вважаємо, що Т.П. Беценко докладно й різнобічно схарактеризувала текстово-образну універсалію як системоутворювальну одиницю (конструкцію) думового тексту, як природне мовно-стильове явище усномовних текстів епічного жанру.

На наш погляд, введення терміна текстово-образна універсалія щодо думового епосу цілком виправдане. Поділяючи погляди автора монографії, вкажемо, що означений термін значно розширює науковий апарат фольклорної текстології у зв'язку з осмисленням типології мовно-образних структур, характерних для епічного фольклорного жанру.

Цей термін (порівняно з "формула") вирашаний тим, що об'єднує різнорівневі стійкі повторювані мовні одиниці, водночас передбачає їх розмежування, встановлення ієрархічного підпорядкування, визначення будови, семантики, поетичних функцій у текстовому континуумі, що є суттєвим для галузі лінгвофольклористики. У текстово-образній універсалії поєднано поняття формули й лінгвістичне тлумачення її структури. Як довела Т.П. Беценко, текстово-образні універсалії засвідчено на рівні слова, словосполучення, речення й притаманні творам окремого жанру.

У цілому Т.П. Беценко осмислює текстово-образну універсалію як "когнітивно-ментальне утворення, втілене у відповідну мовну форму (модель), що функціонує в художньому континуумі, відбиваючи схематизований образ явища, людини, речі тощо, який ґрунтується на рисах оцінного характеру, що вважаються типовими (взірцевими, еталонними) для всього класу явищ, речей тощо" (с.34).

Розуміння текстово-образної універсалії пов'язано з осмисленням таких філософських проблем, як художній (фольклорний) час, художній (фольклорний) простір та художній (фольклорний) антропонімікон, що разом формують думовий континуум (розділ II).

Т.П. Беценко з'ясувала специфіку реалізації в текстово-образних універсаліях названих текстових кате-

горій, що досі не були предметом наукових студій. Дослідниця підсумовує, що "думовий час як специфічна текстова категорія характеризується певними історичними константами описуваних подій і явищ, виражається не стільки за допомогою відповідної дієслівної категорії, як на основі загальнотекстового змісту, вертикального контексту" (с.104). А "текстово-образні універсалії з просторовою семантикою формують парадигму на позначення власне просторових понять" (с.105), причому "кожна дума відзначається специфічною локалізацією події, зі вказівкою на її місце розгортання, напрямком руху, початковий, кінцевий пункт руху" (с.105).

Поділяючи міркування Т.П. Беценко, погоджуємося, що думи репрезентують фольклорний простір у національно-культурному (ментальному) вимірі. Дослідниця глибоко проаналізувала специфіку думового континууму, підкресливши його зв'язок із тематично-подієвим змістом, композицією тощо.

Третій розділ монографії — "Логіко-граматична класифікація епічних текстово-образних універсалій". У ньому автор доречно з'ясовує граматичну природу текстово-образних універсалій думової епіки (3.1), розглядає атрибутивні текстово-образні універсалії (3.2), субстантивні текстово-образні універсалії (3.3), адвербіальні (3.4), вербальні (3.5) та предикативні (3.6) текстово-образні універсалії.

Т.П. Беценко вправно та переконливо доводить, що природу текстово-образних універсалій закорінено в особливостях їх логіко-граматичної характеристики.

Докладний аналіз текстово-образних універсалій із логіко-граматичного погляду з урахуванням їх семантики, структури, змістового та стилістичного навантаження в думках створює переконливе уявлення про особливості усномовного конструювання тексту думи. Фактично Т.П. Беценко репрезентувала матеріал фольклорної граматики (граматики думової епіки). Звичайно, таке вивчення — суттєве для осмислення механізмів мовної дії (мовної пам'яті), що "вмикається" автоматично — у процесі імпровізаційного відтворення — творення виконавцем свого текстового варіанта думи. Нагадаємо, що варіативність та імпровізація — визначальні риси фольклорних творів (разом із традиційністю). Текстово-образна універсалія водночас пов'язується з каноном, традицією фольклорної епіки. Інакше її існування неможливе. Як переконливо доводить автор, текстово-образні універсалії слугували збереженню жанрової фольклорної традиції у плані текстотворення.

Слід відзначити, що дослідниці вдалося встановити ключові структури різнорівневого характеру, які слугували основою для відтворювально-імпровізаційної практики виконавців дум. За такими мікро- і макроодницями здійснювалася впізнаваність текстів. Наприклад, це субстантивні текстово-образні універсалії козак-нетяга, козак-летяга, ручки-пучки та ін; адвербіальні: із города-Азова, в тернах та байраках, на Савур-могілі; вербальні: штити, шанувати й поважати; звіру-птиці на поталу не дати; Господа милосердного прохати-благати; шанувати-поважати; постріляти або порубати; атрибутивні: отцева і материна молитва, кривна й сердешна родина; козацька, молодецька душа; предикативні: слава не вмере, не поляже; вовці-сіроманці находжали, орли-чорнокрильці налітали; став Господь милосердний їх визволяти та ін.

У четвертому розділі монографії "Стилістичні текстово-образні універсалії. Засоби композиційно-стилістичної організації думових текстів" розглянуто поняття стилістичних текстово-образних універсалій (4.1), схарактеризовано семантику й функції постійних епітетів як стилістичних текстово-образних універсалій (4.2), проаналізовано семантико-стилістичний паралелізм як стилістичну текстово-образну макроструктуру (4.3), з'ясовано структурно-семантичні й стилістичні функції періоду (4.4), описано універсалії зачинів і кінцівок дум (4.5).

Комплексно і докладно Тетяна Петрівна проаналізувала епітетику дум з позиції лінгвіста (с.254—293). У рецензованій монографії вперше кваліфіковано описано відносні, присвійні та присвійно-відносні прикметники у функції епітетів дум (козацький, християнський, турецький, отцевський, отцевий, материн та ін.). Автор переконала, що поетичні функції в художньому (фольклорному) тексті властиво виконувати всім мовним одиницям; фольклорний континуум автоматично актуалізує естетичне сприйняття та осмислення мовного знака.

Т.П. Беценко дійшла слушної думки про універсалізм тропів як художніх засобів. Дослідниця виявила і фахово проаналізувала тавтологічні, метонімічні, синекдохічні, перифрастичні, евфемістичні текстово-образні структури в мовно-поетичній системі дум. Т.П. Беценко засвідчила належний і якісно вищий рівень осмислення специфіки мовно-поетичної природи фольклорного, зокрема думового тексту в єдності форми, змісту та естетики. У тексті монографічного дослідження переконливо доведено, що тропи та фігури виконують текстотвірну, образно-композиційну функцію у думовому тексті. У такий спосіб автор сформувала ґрунтовне уявлення про стилістичну та композиційно-стилістичну організацію текстів героїчного епосу. Матеріал розділу ретельно систематизовано, докладно й різноаспектно описано. Численні ілюстрації прикладів переконливо підтверджують певні закономірності, що їх виводить дослідниця. У кожному випадку Т.П. Беценко здійснює посилання на попередній досвід та досягнення учених, вказує ступінь розв'язання проблеми тощо.

Привертає увагу обсяг та глибина розглядової проблематики, аналітично-дискусійний характер викладу думок (с.293—297 та ін.), якість лінгвоаналізу, що його пропонує дослідниця (с.301—305 та ін.).

Реалізований у монографії науковий досвід польових досліджень Т.П. Беценко слугує серйозним підґрунтям для подальших розвідок у плані встановлення специфіки мовноестетичної, мовноструктурної організації фольклорно-пісенних текстів як зразків національної культури.

Відзначимо, що наукову працю написано з позицій ученого-лінгвіста, переповненого любов'ю до рідного слова, української культури.

Рецензент —
А.І. Бондаренко,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри методики
викладання української мови й літератури
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя